

فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۹۶

معرفی نسخه خطی مطلع الانوار جوزای نطنزی و سبک‌شناسی آن^۱

دکتر سید جعفر حمیدی^۲

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

دکتر سید محمود سیدصادقی^۳

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

حاتم سلیمانی^۴

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

چکیده

از ابوتراب بن حسن حسینی متخلص به جوزای نطنزی، دو نسخه از مطلع الانوار باقی مانده است؛ نسخه اساس به شماره ۲۳۱۱ در کتابخانه ملی و نسخه دیگری به شماره ۹۶۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی انجام شده، بر آن است تا ضمن معرفی اوضاع و احوال شاعر، به بررسی اشعار و برخی از ویژگی‌های سبک‌شناسی آن‌ها بپردازد. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که هرچند جوزای نطنزی از لحاظ سبک‌شناسی به سه سطح زبانی، ادبی و فکری توجه داشته، در اشعار خود در پی تبیین محتواست و می‌خواهد اندیشه‌های خاص خود را که جنبه مذهبی دارد و بیشتر در مدح

تاریخ پذیرش: ۹۶/۶/۲۶

۱ تاریخ وصول: ۹۶/۳/۱۸

۲ hamidi8225@yahoo.com

۳ sadeghi.mahmood33@yahoo.com

۴ hatam3351@yahoo.com

امام علی^(ع) است، به مخاطب تفهیم کند. به همین دلیل استفاده از صنایع لفظی و معنوی در درجه دوم اهمیت قرار دارد.

واژه‌های کلیدی

سبک‌شناسی، مطلع الانوار، جوزای نطنزی.

۱. مقدمه

پویایی فرهنگ مدیون تلاش مستمر محققان و اندیشمندان در کشف موارث ادبی، علمی و فلسفی است. یکی از ضروری‌ترین مسائل فرهنگی جامعه ما در وضعیت تاریخی کنونی، کار پُراج، دقیق، حساس و ظریف تصحیح نسخه‌های خطی است. اگر این مهم به درستی صورت نگیرد، ارتباط نسل جوان و پرشور و ادب‌دوست معاصر با پیشینه فرهنگی خود قطع می‌شود. ارزش و اهمیت تصحیح متون ادبی بازمانده از گذشتگان که در قالب نظم و نثر سروده و نگاشته شده، امری است روشن و مطلبی است غیرقابل انکار، و شناخت جایگاه شایسته و ارزشمند تصحیح و پرداختن به این مهم می‌تواند در غنی‌سازی و پیشرفت ادبیات و زبان فارسی مؤثر باشد.

ادبیات فارسی زنجیره‌ای متشکل از حلقه‌های بی‌شماری است از نویسندگان و شعرایی که تمام عمر و زندگانی خویش را در مسیر ترقی و تعالی فرهنگ و ادب این مرزوبوم صرف کرده و برای پاسداری از این زبان که مهم‌ترین رکن فرهنگ قومی و پایه اصالت فکر و بینش ماست، از مال و جان خویش مایه گذاشته‌اند.

شناسایی و تصحیح هریک از این متون به منزله اتصال حلقه‌ای جدید به حلقه‌های بی‌شمار زنجیر ادبیات فارسی است. وظیفه ماست که این میراث گرانبهای بازمانده از گذشتگان را ارج نهم و در راه احیای آثار آنها که می‌تواند در تکمیل این فرهنگ و تمدن عظیم مؤثر آید،

بکشیم.

با توجه به اینکه مطلع الانوار جوزای نطنزی به صورت نسخه خطی باقی مانده، تصحیح و بررسی ویژگی‌های سبکی و مضامین شعری آن از ضروریات پژوهش است. در این پژوهش، از شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده و پس از تهیه و بررسی نسخه خطی و مقایسه آن، موارد تحلیل گردیده است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

با توجه به بررسی‌های انجام گرفته درباره نسخه خطی مطلع الانوار جوزای نطنزی، تألیف و پژوهش‌های مرتبط با مقاله حاضر که می‌توان به‌عنوان پیشینه این پژوهش ذکر کرد، به شرح ذیل است:

۱. نامه کاشان؛ افشین عاطفی (۱۳۹۰) در این اثر به انتساب مطلع الانوار به جوزای نطنزی اشاره کرده و نام کامل وی را ابوتراب بن حسن ذکر نموده است.

۲. فرهنگ سخنوران؛ عبدالرسول خیام‌پور (۱۳۶۸) در این کتاب اطلاعات فراوانی از شاعر، زندگی و آثار وی نیاورده و فقط به صورت اجمال به نام کامل وی و قرن زندگی‌اش اشاره کرده است.

۳. الذریعة الی تصانیف الشیعه؛ آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳ق) در این کتاب به صورت اجمالی به معرفی کتاب مطلع الانوار و جوزای نطنزی پرداخته، ولی از جزئیات زندگی و اشعار وی صحبتی به میان نیاورده است.

۴. تاریخ کاشان؛ عبدالرحیم کلانتر ضرابی (۲۵۳۶) به کوشش ایرج افشار در این کتاب که به تاریخ کاشان و معرفی بزرگان این دیار پرداخته است، جوزای را از جمله شاعران شیعه مذهب ذکر می‌کند و او را محب آل رسول^(ص) می‌نامد که به سبب عشق و محبت به اهل بیت، مطلع الانوار را سروده است.

۵. تذکره شاعران نطنز از دیرباز تاکنون؛ عباس دهقان‌یان (۱۳۸۸) وی را از شاعران مطرح دوره قاجار معرفی می‌کند و او را از محبان اهل بیت می‌داند که اشعاری زیادی در منقبت امام

علی^(ع) سروده است. هرچند این کتاب‌ها و تذکره‌ها و فهرست نسخه‌های خطی به‌طور مختصر به معرفی مطلع الانوار و سراینده آن سخن گفته‌اند، تنها محدود به نام این کتاب و نویسنده آن است و این نسخه خطی تاکنون مورد بازخوانی، تحقیق و پژوهش قرار نگرفته است.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

با بررسی‌های انجام‌شده، نسخه خطی مطلع الانوار جوزای نطنزی تاکنون به چاپ نرسیده و درباره ویژگی‌های سبک‌شناسی آن کاری انجام نشده است. در این تحقیق سعی شده تا ضمن معرفی این نسخه خطی، مختصات سبکی آن در سطوح زبانی، فکری و ادبی بررسی شود. بررسی اشعار جوزا، میزان عشق و علاقه آن به ائمه اطهار به‌خصوص حضرت علی^(ع) و ازادت خاص به اهل بیت عصمت و طهارت را به‌خوبی نمایان می‌کند.

۳-۱. هدف پژوهش

در مقاله حاضر سعی شده است تا ضمن شناخت ابعاد زندگی و فکری شاعر، سبک شعری جوزا و ویژگی‌های سبکی و دستوری و واژگانی این اثر بررسی شود. از آنجا که این اثر یکی از جمله آثاری است که در آن به مدح و منقبت امامان شیعه به‌ویژه امام علی^(ع) پرداخته شده است، می‌توان آن را اثری درخور توجه به حساب آورد. همچنین می‌تواند در پژوهش‌های نسخه‌شناسی، تصحیح و تحشیه نسخ خطی دیگر راهشگای پژوهشگران و محققان باشد و در پژوهش‌های سبکی و زبانی شعرای دوره بازگشت و عصر قاجار و شناسایی شعرای گمنام عصر مذکور قابل استفاده قرار گیرد.

۲. اوضاع اجتماعی سیاسی ایران در دوره قاجار

تاریخ نیمه قرن سیزدهم هجری (مقارن با نیمه اول قرن نوزدهم میلادی) از جهاتی چندبخشی از مهم‌ترین قسمت‌های تاریخی است؛ زیرا در این پنجاه سال، وقایع و حوادثی بزرگ در اروپا روی داد که اثرات آن از حدود اروپا خارج شد و در سایر نقاط عالم وارد گردید و ایران نیز به نوبه خود از اثرات آن حوادث مهم مانند انقلاب کبیر فرانسه و جهاننداری ناپلئون کبیر و

لشکرکشی‌ها و فتوحات او بی‌نصیب نماند (شمیم، ۱۳۷۴: ۵۳). ایران که تا آن زمان در فضای بسته‌ای قرار داشت، به یک‌باره دریچه‌ای از فرهنگ اروپا بر روی آن گشوده شد و تقلید از فرهنگ و آداب و رسوم آنان در جامعه گسترش یافت. در عصر قاجار، ایران با تمدن اروپایی آشنا شد و اولین نهضتی که در این راه در دوره قاجاری شروع شد، در اوایل عهد فتحعلی‌شاه بود (خاتمی، ۱۳۷۳: ۴۰). دگرگونی‌های سیاسی و تغییرات اجتماعی که در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری بر کشور گذشت، ویژگی خاصی به ساخت اجتماعی ایران در عهد قاجار داد (همان: ۳۱).

۳. شعر دوره بازگشت

دوره بازگشت ادبی، یکی از دوره‌های مهم تاریخ ادبیات ایران است که مدتی نزدیک به ۱۵۰ سال را در بر می‌گیرد. در این دوره، شاعران و نویسندگان از شیوه سرایندگان و نویسندگان سبک هندی روی برگرداندند و به روش شاعران و نویسندگان سبک عراقی بازگشتند (دادبه، ۱۳۸۱، ج ۱۱: ۵۵). در سراسر عصر قاجاریه، غزل مورد توجه بود و کمتر شاعری است که نامی داشته باشد و غزلی نسروده باشد (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۱۸۹).

مضمون غزل دوره بازگشت بیشتر عاشقانه بود که با همان مضمون و اندیشه شاعران گذشته سروده می‌شد (صبور، ۱۳۷۰: ۶۴۶). تصور بازگشتن به شیوه پسندیده قدما و استادان سبک عراقی تا پایان دوره قاجاریه، با شدت و قوت حاکم بود و به دلیل اعتقاد به بازگشت به شیوه قدما، دوره آنان در تاریخ ادبیات، دوره بازگشت نام گرفته است. دوره بازگشت در دو دوره مطالعه می‌شود: دوره اول، توجه به سبک عراقی و تقلید از شاعران مشهور این سبک؛ دوره دوم، توجه به سبک خراسانی و تقلید از شاعران این سبک در کنار توجه به سبک عراقی (خاتمی، ۱۳۷۳: ۲۰۱).

شعر دوره بازگشت دارای سبک نوینی نیست؛ اما در تاریخ ادبیات دوره بین انقراض

صفویه تا آغاز سلطنت فتحعلی‌شاه (جلوس در ۱۲۱۲) را که از نظر شعری دوره بسیار فقیری است، دوره فترت می‌نامند. نادرشاه به شعر توجهی نداشت و مشغول جنگ‌های خود بود و از اعتنای کریم‌خان زند هم به شعر و شاعری اسنادی در دست نیست. اما با روی کار آمدن سلسله قاجار و تثبیت حکومت مرکزی در ایران جنبشی در ادبیات پیدا می‌شود. عبدالوهاب نشاط که کلاثر اصفهان بود، انجمن ادبی نشاط را تأسیس می‌کند. از شاعران معروف دوره فترت، هاتف اصفهانی (صاحب ترجیع‌بند معروف) و پسرش سحاب اصفهانی هستند. بدین ترتیب جنبش بازگشت در نیمه دوم قرن دوازدهم، یعنی از اواخر دوره افشاریه، پدیدار شد و در عهد کریم‌خان (در این زمان رابطه هند و ایران هم قطع شده بود) توسعه یافت، اما رواج اصلی و اشاعه کامل آن از زمان فتحلی‌شاه قاجار به بعد است.

نهضت بازگشت دو شاخه اصلی دارد: اول قصیده‌سرایی به سبک شاعران کهن خراسانی و عهد سلجوقی. شعر کسانی چون صبا و قآنی و سروش و شیبانی از این دست است. دوم غزل‌سرایی به سبک عراقی؛ یعنی تقلید از حافظ و سعدی. شعر مجمر اصفهانی و فروغی بسطامی چنین است (بهار، ۱۳۷۳: ۲۰۵) که جوزای نطنزی جزء شاعران این شاخه از نهضت بازگشت است.

۴. معرفی شاعر

ابوتراب بن الحسن الحسینی متخلص به جوزا، اهل قریه چیمه از توابع شهرستان نطنز است. ابوتراب حسینی چیمه‌ای فرزند حسن حسینی چیمه‌ای از شعرای نامدار دوره قاجار است که در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار می‌زیسته است.

وی در اوایل دوره فتحعلی‌شاه در روستای چیمه از روستاهای کوهستانی نطنز که در مسیر جاده کوهستانی هنجن به ایبانه واقع است، به دنیا آمد و بخشی از زندگانی خود را در همان جا سپری کرد. از چند و چون زندگی اجتماعی این شاعر شیرین‌سخن اطلاع چندانی در دست نیست. وی از شاعران مطرح عصر قاجار است و از او اشعار بسیار نغز و فراوانی به

جای مانده است. علاقه بی‌ریای او به خاندان اهل بیت^(ع) در اشعار او به وضوح آشکار است. بیشتر اشعار او در مدح و منقبت حضرت امیرالمؤمنین^(ع) و حضرت رسول اکرم^(ص) و سایر ائمه و معصومین است (دهقانیان، ۱۳۸۸: ۵۶).

دیوان دلگشا مجموعه سروده‌های وی در مدح و منقبت حضرت علی^(ع) است. از دیوان جوزای نطنزی فقط دو نسخه خطی در دست است: یکی به شماره ۹۶۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و شامل ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، غزلیات، رباعیات و مفردات است و دیگری با شماره ۲۳۱۱ در کتابخانه ملی.

۴-۱. تخلص شعری جوزا

شاعران دوره بازگشت در سرودن غزل، از سعدی و حافظ پیروی می‌کردند و می‌خواستند در هر مورد روش استادان خود را کاملاً تقلید کنند؛ از این رو در ذکر تخلص غزل نیز، از این دو استاد غزل پیروی می‌کردند. تخلص، غزل را به شاعر آن منتسب می‌سازد و شاعر غزل ناشناخته نمی‌ماند. تخلص در غزل، علاوه بر انتساب شعر به شاعر، کارکردهای مهمی دارد؛ از جمله آنکه شاعر به خود پند می‌دهد تا دیگران پند گیرند، از خود انتقاد می‌کند تا از دیگران انتقاد کرده باشد. دیگر آنکه تمایز میان شاعر و گوینده شعر (شخص شاعر و من شعری او) را برجسته می‌کند و تخلص به گونه‌ای مخاطبی نمایشی و فراتاریخی به جای مخاطب تاریخی قصیده می‌نشیند (محمدی آسیابادی، ۱۳۸۴: ۶۲).

ابوتراب نیز به عنوان یکی از شاعران سبک بازگشت، در تمامی اشعارش از تخلص شعری جوزا استفاده می‌کرده تا آنجا که تمامی بندهای پایانی شعرش، دارای این تخلص است.

چراغ خانه دل را ز مهر وی جوزا اگر خدای پرستی بیا بکن روشن

(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۴۷)

۴-۲. آثار جوزا

از این شاعر گران‌قدر، اشعار زیادی بر جای مانده است؛ از جمله غزلیات، قصاید، رباعیات، مثنوی و قطعات که در مجموع شامل ۴۳۰۴ بیت است.

غزلیات؛ بخش مهم سروده‌های جوزا را غزل‌های او (۲۲۰ غزل) تشکیل می‌دهد و

زیباترین یادبودهای بازمانده از جوزا در همین قالب از دیوان است. **قصاید؛** قصاید جوزا نسبت به غزلیات زیاد نیست و عمده ابیات آن در نعت و ستایش حضرت علی^(ع) و پیامبر اکرم^(ص) است و شامل ۱۳۴ قصیده است. **قطعه‌ها؛** قطعه‌های جوزا که بیشتر در موعظه و نصیحت سروده شده، شامل ۲۲ قطعه است.

رباعی‌ها؛ آنچه از رباعی‌های جوزا در این مجموعه گردآوری شده، در مجموع ۳۶ رباعی است که در بعضی موارد، تأثیرپذیری او از طرز و سبک شعری خیام را در سرودن رباعیات تداعی می‌کند.

ترجیع‌بند؛ نوزده ترجیع‌بند از جوزا در این نسخه موجود است؛ وی از این قالب در مدح و ستایش حضرت علی^(ع) استفاده کرده است.

۳-۴. ماده تاریخ در شعر جوزا

ماده تاریخ یعنی با بهره‌گیری از حساب ابجد که در آن هر حرف برابر با عددی است، تاریخ رویدادی را با واژه‌ای، عبارتی، مصرعی و... نشان دادن (راستگو، ۱۳۷۶: ۳۵۴). جوزا در دیوانش به چند ماده تاریخ اشاره کرده که در نوع خود قابل ذکر است؛ برای مثال در تاریخ سرودن دیوانش می‌گوید:

نهادیم بر دامن روزگار که از ما بماند همین یادگار
ز تاریخ اگر خواهی از وی خبر به فهم و بزرگی بجوی از صفر
(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۱)

همچنین به خواهش یکی از دوستانش تاریخ سرودن شعرهایش را که هم‌زمان با مقارنه زحل و مریخ بود، در اشعارش ذکر می‌کند:

«چون ابتدا و تقریر و تحریر زمانی گردید که کوکب منحوس زحل و مریخ مقارنه گردید در برج سرطان و تسعیر شدید شد، یکی از ملازم خواهش کرد که حادثه مقارنه نیز به مختصری درج شود تا آیندگان آگاه باشند...» (همان: ۱)

فلک گشت ساقی زمین گشت جام
غنی بسته باب و نهان در حرم
خلایق از آن باده شد تلخ کام
به هر در بسی منتظر محترم
(همان: ۱)

۴-۴. مختصات سبکی شعر جوزا

۴-۴-۱. سطح زبانی

سطح زبانی مقوله گسترده‌ای است که سه سطح کوچک‌تر آوایی، لغوی و نحوی را در بر می‌گیرد:

۴-۴-۱-۱. سطح آوایی

در سطح آوایی یا سطح موسیقایی، متن به لحاظ ابزار موسیقی آفرینی، اعم از وزن و قافیه و ردیف و صنایع بدیعی در شعر بررسی می‌شود. آنچه از بررسی موسیقایی اشعار جوزا به دست آمد، نشان از آشنایی شاعر با اوزان عروضی شعر فارسی است؛ هرچند در بعضی مواقع ایراد وزنی و قافیه در شعرش به چشم می‌خورد. شاعر سعی کرده از انواع صنایع بدیعی در اشعارش استفاده کند. در اینجا مواردی از این قبیل بیان می‌شود.

الف. موسیقی بیرونی یا وزن شعر

در این دیوان، از اکثر قالب‌های مهم شعری استفاده شده است. تعدادی از ابیات این نسخه از لحاظ وزن و یا قافیه مشکل دارند.

- ایراد وزن

حوریان در رقص و غلمان باده و مینا به کف
هرکدامین در غزل خوانی بلبلی خنده بار
(همان: ۴۴)

یا:

اندر این حجله عروسی است که در بستر عشق
تکیه فرقیش اندر دل داماد زدند
(همان: ۱۸۷)

ب. ایراد قافیه

این هیکل خاکی نبشش هیچ کمالی با وی اگر ارواح مکرم بنشستند
بردند به قلب مشش اکسیر و حقیقت از مهر علی خوب وجودیش سرشتند
تایید چو نورش به رخ آدم و حوا بر مسند عزت به جهان خوب نشستند
(همان: ۳۹)

کلمه‌های نوشتند، بنشستند و سرشتند و... قافیه شده است.

که تا خار ره طاعت نگردی نگرداند تو را یارت عزیزد
(همان: ۱۸۰)

کلام عزیزد به ضرورت با نریزد، خیزد و... هم قافیه شده‌اند.

ب. موسیقی درونی

الف. جناس

جناس از آرایه‌هایی است که در سخن آراسته و هنرورزانه کاربردی گسترده یافته است.
«این آرایه نیک‌خنیای درونی، سخن را سودمند و کارساز می‌کند» (کزازی، ۱۳۷۳: ۴۸).

از خم تیغ تو هرکس برهد جان بدهد در سر کوی شهیدان همه عالی‌نسب است
(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۱۳۹)

با استناد بر روش استقرایی مبتنی بر توصیف و تحلیل، درخواهیم یافت که جوزا در دیوان شعری خود، از انواع جناس بهره برده است. با نگاهی به کل اثر درمی‌یابیم که انواع جناس مانند مزید، لفظ، شبه‌اشتقاق، لاحق و مضارع بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است.

ب. سجع

برای نمونه به سجع در متن و جملات آغازین دیوان می‌توان اشاره کرد. هرچند این متن در ابتدای دیوان کامل نیست، نشان از توانایی جوزا در نویسندگی علاوه بر شاعری نیز دارد. حمد بی‌حد و سپاس افزون از عدد، سزاوار احد صمد لم یلد و یولدی است که قدرتش قلم صنع وجود ابدی بود...

۴-۲. سطح لغوی

بررسی بسامد واژگانی در هر اثر یکی از راه‌های شناخت سبک در آن اثر است. بیان و اندیشه دو مقوله جدایی‌ناپذیرند و چه بسا واژگان و آواها بیانگر اندیشه‌هایی خاص باشند.

- واژگان عرفانی و سمبلیک

در غزل‌های جوزا گروهی از واژگان عرفانی نمایان است؛ به طوری که این بسامد توجه وی به عرفان و نمود آن را در سطح واژه آشکار می‌کند. این واژگان عبارت‌اند از عشق، طریقت، توبه، زهد، رضا، فنا، خانقاه، خرقه و...

- کاربرد مخفف کلمات

تو را هست زین نکته گر گوش شنوا
(همان: ۷۳)

ز من بشنو این نکته کاندر حقیقت

لیک از آن فتنه افسانیش نیست
(همان: ۱۴۱)

چشم مستش می‌فریبد دل ز ما

نگرداند تو را یارت عزیزد
(همان: ۱۸۰)

که تا خار ره طاعت نگردی

اندر این مرحل قراری در جوان و پیر نیست
(همان: ۱۵۲)

راستی باید به جان بازی نه تدلیس و ریا

که می حلال شود آن زمان که حق بخشاد
(همان: ۱۸۸)

شبی به وقت سحر هاتفی ندا درداد

۳-۴-۴. سطح نحوی

۱-۳-۴-۴. کاربرد کهن افعال

که سر تا پای احسانت به معنی با اثر گردد
(همان: ۱۶)

تو گر از دوستان استی بود این شرط دیدارش

کفر و ایمان هر دو مات اندر وجودت گشته‌اند	کس ندیداستم نباشد در جهان شیدای تو (همان: ۱۷)
نالۀ هجر تو جوزا چو جرس آن شنواد	که دل از کف شده جز در کف دلپندی نیست (همان: ۱۵۴)
گر فرا بگرفتم ای جوزا ز شیطان دامنی	هر کلامم بهر وی دفعی ز آذر می‌کند (همان: ۲۰۰)

ب. انواع ترکیبات

زبان فارسی در میان زبان‌های جهان، به لحاظ امکان ساختن ترکیب، چنان‌که زبان‌شناسان می‌گویند، در ردیف نیرومندترین و بااستعدادترین زبان‌هاست و مسئله ساخت ترکیبات خاص، یکی از مسائلی است که هر شاعری در هر دوره‌ای در راه آن، هرچند اندک، کوشش کرده است؛ اما شاعران فارسی‌زبان در قدرت ترکیب‌سازی یا در توجه به ترکیب‌سازی یکسان نیستند. در سبک هندی بالا بودن بسامد ترکیب، خود یک عامل سبک‌شناسی است (شفیعی، ۱۳۸۶: ۶۴).

- ترکیب اسنادی

در ترکیب اسنادی، بین اجزای ترکیب در ژرف‌ساخت، رابطه اسنادی وجود دارد؛ یک جزء از ترکیب مسندالیه و جزء دیگر مسند است. انواع ترکیبات اسنادی عبارت‌اند از:

- ترکیب اسنادی صفتی

این نوع از ترکیبات از هم‌نشینی اسم و صفت به وجود می‌آیند؛ صفت، چه ساده و چه مقلوب، همواره نقش مسند دارد و اسم نقش مسندالیه.

شامی به خنده قهقهه‌زن در تمام راه زینب سرشک‌بار و ز غم تنگ حوصله
(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۳۱۱)

یا:

طاووس باغ حضرت سلطان انبیا از جور و کینه بین که خراب آشیانه شد
(همان: ۳۰۹)

۴-۳-۲. ترکیب اسنادی اسمی

این ترکیب از هم‌نشینی اسم با اسم تشکیل می‌شود. ترکیب اسنادی اسمی در زنجیره ژرف‌ساخت، دو نوع ساختار دارد: اسمی ساده و اسمی تشبیهی.

الف. ترکیب اسنادی اسمی ساده

در این ترکیب، اسم اول همواره نقش مسند و اسم دوم نقش مسندالیه دارد.

سلطان دین چو از سر زین بر زمین فتاد حقا که بر زمین همه ارکان دین فتاد

(همان: ۳۱۰)

یا:

از بس که ریخت سیل سرشک از غمش به خاک صحرای کربلا چو محیطی پر آب شد

(همان)

ب. ترکیب اسنادی اسمی تشبیهی

در جمله زیربنایی این ترکیب، یک رابطه نحوی از نوع اسنادی تشبیهی وجود دارد. ترکیب از هم‌نشینی اسم با اسم به وجود می‌آید و همواره مسندالیه مشبه و مسند مشبه‌به است. در صفت مرکبی که از دو اسم تشکیل می‌یابد، گاهی یک اسم به اسم دیگر تشبیه می‌شود (مقربّی، ۱۳۷۲: ۲۲).

- ترکیب متممی

ترکیبات متممی یکی از اجزای ترکیب، متمم جمله زیرساختی است (محمودی بختیاری،

۱۳۸۹: ۳۴).

دل ز هجر روی یار دلنواز ز آتش شوق است در سوز و گداز

(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۲۱۳)

- ترکیب فاعلی

در این ترکیب، یکی از اجزای موجود در واژه، فاعل جمله زیرساختی است؛ به عبارت

دیگر، یک جزء واژه در جمله پایه، نقش فاعل را بر عهده دارد (محمودی بختیاری، ۱۳۸۹: ۳۴).
چون شاه تشنه کام به دشت بلا رسید افغان اهل بیت به عرش علا رسید
(جوزای نطنزی، بی تا: ۳۰۸)

- ترکیب مفعولی

این ترکیب که زیباترین نوع ترکیب نحوی در زبان فارسی به شمار می‌رود، حاوی مفعول جمله اصلی در نقش یکی از اجزای سازنده ترکیب است؛ یعنی در این ترکیب، یک جزء از واژه ساخته شده در جمله پایه، نقش مفعول را بر عهده دارد (محمودی بختیاری، ۱۳۸۹: ۳۴).

مطربا سر کن سرود غمزدای چند گویی از نشیب و از فراز
(جوزای نطنزی، بی تا: ۲۱۵)
مزرع سبز فلک را نبود حاصل و قدر حاصل مزرع خود را به شرآباد مده
(همان: ۲۵۷)

- ترکیب قیدی

در ترکیبات قیدی، قید از نوع صفت است. این ترکیب هم از همنشینی صفت (قید) با بن فعل ساخته می‌شود.

جوزا که تشنه کام وصال جمال توست یک ساغرش ببخش چو ساقی کوثری
(همان: ۶۳)
به یاد زلف عییرافکنش بیا ساقی به شب کنیم همین قصه دراز دراز
(همان: ۲۲۱)

۴-۴-۴. سطح فکری

بررسی سطح فکری از نظر سبک‌شناسان اهمیت بسیاری دارد. جوزا در اشعار خود در پی تبیین محتواست و می‌خواهد اندیشه‌های خاص خود را که جنبه مذهبی دارد، به مخاطب تفهیم کند.

۴-۵. مضامین مذهبی و دینی در شعر جوزا

در شعر دوره بازگشت، یکی از موضوعات فراگیر، به یقین یاد علی^(ع) رشادت‌ها،

شهامت‌ها و اینارگری‌های اوست که چه‌بسا از ته دل و با باوری قلبی سروده شده‌اند. با اندکی دقت در شعرهای این دوره، می‌توان مقالات ارزنده‌ای در شناساندن او و ارائه تصویری از علی‌شناسی در عصر قاجار ارائه کرد. گاهی با دقت در لابه‌لای اشعار مذهبی این دوره و ابیاتی که در وصف علی^(ع) سروده شده‌اند، می‌توان به اصل مذهبی تشیع که امامت علی^(ع) را بعد از رسول^(ص) حق طبیعی او می‌دانند، به‌راحتی دسترسی پیدا کرد. اگرچه علی^(ع) در اشعار شاعران قبل از عصر قاجار نیز به مردانگی و شجاعت ستوده می‌شود، در این دوره به‌واسطه توجه بیش از اندازه مردم به مذهب و اعتبار تشیع که چه‌بسا نتیجه حکومت نزدیک به دو قرن صفویه است، در شعر و نثر تجلی ویژه‌ای یافته است. با نگرش به دیوان‌های شعری این دوره، به‌راحتی می‌توان از جایگاه شیعه و علی^(ع) و نگرش مثبت به آن آگاه شد.

بر این اساس با بررسی اشعار جوزا، عشق به ائمه اطهار به‌خصوص حضرت علی^(ع) و ارادت خاص به اهل بیت عصمت و طهارت، به‌خوبی نمایان است که او در جای‌جای اشعارش، حضرت علی^(ع) را می‌ستاید:

از آنکه محال است در این مرحله پویا	توان به قلم وصف علی کرد تمنا
کز او همه اسرار الهی شده پیدا	آیینۀ ذات است و صفاتی است مجسم

(همان: ۱۱۲)

و آنجا که درباره عشق به پیامبر^(ص) می‌سراید:

در وجود محمدی پیدا	شد صفات مهیمن دانا
بی‌وجود محمدی حاشا	ظاهر اول نبود ملک وجود
صبح اول ز مشرق طاهرا	صنع حق هرچه بود جلوه نمود

(همان: ۱۱۱)

یا:

تا ابد معلوم صنع حضرت داور نبود	مظهر ذات خدا گر نفس پیغمبر نبود
ورنه موجودی به عالم واقف محشر نبود	هر دو عالم گشت موجود از وجود آن جناب

(همان: ۱۹)

جوزا با پرداختن به وصف شخصیت حضرت علی^(ع) و ذکر دلاوری‌ها و رشادت‌های وی، تصویرپردازی‌های ادبی از این مصادیق داشته و از آن به مثابه آموزه‌های اخلاقی سود جسته، به پندآموزی و عبرت‌دهی آن‌ها توجه داشته است.

گر علی ماه سپهر بزم ربانی نبود هیچ کس واقف ز راه گنج پنهانی نبود
گرچه گنج علم ربانی است نفس مصطفی باب گنج علم وی جز سر سبحانی نبود
(همان: ۴۹)

۶-۴. آگاهی شاعر از نجوم

در ایران و نزد شاعران، علم نجوم از دانش‌های بااهمیت شمرده می‌شده و حکما و فلاسفه نیز به آن علاقه خاص نشان می‌داده‌اند. جوزا هم از این علم بی‌بهره نبوده و آشنایی نسبی او را با این علم در اشعارش می‌توان یافت؛ در اینجا به‌طور خلاصه به چند بیت اشاره می‌شود:

سیر این کوکب سیاره ادوار فلک نتوان گفت مگر جمله به ایمای تو
(جوزای نطنزی: ۱۴۶)

یا:

در حمل بود شاه انجم رفت جوزا در اسد مشتری طالع عطارد شد جواب التذاذ
(همان: ۲۰۱)

۷-۴. عشق و مناظره با معشوق

عشق در دیوان جوزا، از جنبه عشق حقیقی و عشق مجازی مورد بررسی قرار می‌گیرد. عشق مجازی در اصل پرتوی از عشق حقیقی و الهی است؛ زیرا زیبایی و حسنی که در جهان است، جلوه‌ای از شاهد ازلی است. مزیت عمده عشق انسانی و مجازی آن است که موجب تزکیه نفس و دوری از خودخواهی و منیت در انسان می‌شود؛ به طوری که عاشق دیگری را بر خود مقدم می‌دارد و در راه معشوق، فداکاری و ایثار می‌کند.

عشق هر جا خیمه زد هرگز نماند جان و دل پادشه را ملک معموری مسخر می‌شود
(همان: ۲۴۲)

عشق حقیقی عشق به ذات خداوند است که خیر و کمال مطلق است.

بنده‌نوازی که از کمال وجودش کرد ز یک حرف کن دو کون هویدا

(همان: ۱۱۰)

مناظره یا گفت‌وگو یکی از انواع فرعی شعر فارسی به لحاظ محتوا و درون‌مایه است. این مقوله جزء صنایع بدیعی است و شاعر در بیت یا ابیاتی، منظور خود را به صورت پرسش و پاسخ «گفتم، گفت» مطرح می‌کند. جوزا نیز از این صنعت شعری در بین ابیات خود استفاده کرده است:

گفت صبر از روز هجران کن بگفتم تا به کی گفت می‌باید شکیبایی بگفتم تا به چند
گفتمش دیوانه شد دل از غم هجران تو گفت در زنجیرش اندازم که گردد ارجمند
دیدمش سرمست و حیران گفت جوزا سر بنه گفتمش صید مطیع اندر کمند خود مبند

(همان: ۱۸۳)

۸-۴. مضامین تعلیمی جوزا برگرفته از اشعارش

آنچه از خصوصیات اخلاقی جوزا به خصوص از بررسی رباعیات و فردیات او برداشت می‌شود، عبارت‌اند از:

- توکل کردن به خدا در امور و صبر در انجام کارها داشتن

از توکل رخ امید متاب که پس از صیر فتح باب شود

(همان: ۳۰۶)

- قناعت در زندگی

اینقدر جمع بایدت کردن که به همراه خویشان بیری

(همان: ۳۰۵)

یا:

پر نگرده او ان چشم حریص گر بریزی در آن خزانه دهر

(همان: ۳۰۵)

- کسب هنر در همه عمر
یکی پرورد نفس و دیگر نفوس
کسانی که عقل و هنر داشتند
کزین هر دو عاقل بود بر فسوس
ز ممکن نظر جمله برداشتند
(همان: ۹۲)
- عاقبت‌اندیشی در امور
در عاقبت امور فکری است ضرور
منزلگه خود بین کجا هست ز دور
(همان: ۳۰۴)
- دوری از حرص و آز و طمع
در ناصیه آن که طمع می‌بینی
تا می‌شودت دمی به وی ننشینی
(همان: ۳۰۳)
- یا:
زنجیر طمع بیا که تا پاره کنیم
خود را ز بلای آتش آواره کنیم
(همان)
- پایبندی به اخلاق خوش و سخاوتمندی
دانی چه صفت بود نکو در دنیا
خلق خوش و رحم و بعد از آن جود و سخا
(همان: ۳۰۴)
- دوری از آزار دیگران
خواهی ز صراط اگر که آسان گذری
آسایش خود مجوز رنج دگری
(همان: ۳۰۱)
- واقف دم بودن
باده نقد اگر هست تو را ریز به جام
کآنچه در صحبت فردا گذرد از ما نیست
(همان: ۱۴۴)
- صدق و راستی
که گوی عافیت خویشتن به چوگان زد
هر آن که از ره صدق آمده است دست‌آموز
(همان: ۲۱۷)

۹-۴. سطح ادبی و بلاغی

«زبان ادبی زیبایی است مخیل و تصویری؛ یعنی مرکب از تشبیه و استعاره و مجاز و... است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۹۹). ساختار مطلع الانوار در بردارنده تمام مؤلفه‌های بدیع معنوی و بیان است. در این اثر، مخاطب با حوزه‌های بلاغی خاص مواجه نمی‌شود؛ به‌ویژه اینکه این اثر تقلیدی از شاعران پیشین است و بر همین مبنا ذهن مخاطب فرهیخته در انتظار گونه‌های متنوع بلاغی می‌باشد، لکن با تعمق در این متن، ذهنیت مذکور کمتر محقق می‌شود؛ البته این بدان معنا نیست که جوزا از تمام ممیزه‌های بلاغی صرف‌نظر کرده است؛ شاخص‌ترین مختصات بلاغی این اثر را می‌توان بدین گونه دسته‌بندی کرد:

۱-۹-۴. تشبیه

از آرایه تشبیه در این متن بسیار استفاده شده است؛ به‌خصوص تشبیه بلیغ (اضافه تشبیهی) بسامد فراوانی دارد.

عشق تو چو بر کشور دل‌ها زده بیدق	سرمست خمارند چو از خمر مروّق
گفتمش بالای داری سروآسا شد به خشم	(جوزای نطنزی، بی تا: ۲۲۹)
	سرو را یعنی به عالم یک دمی رفتار نیست
	(همان: ۱۵۱)

۲-۹-۴. استعاره

می خواست تا ز پای فتد چرخ بی‌مدار	این شد که انتقام به یوم الحساب شد
	(همان: ۳۱۱)
لیک این خرگه بلندستون	نگرفتی به روی آب آرام
	(همان: ۲۹۴)
آن ماه دوباره قامت آراست	کاین شور میان خلق برخاست
	(همان: ۱۳۷)

۳-۹-۴. کنایه

کنایات این اثر با توجه به مطالب پیش گفته، عمدتاً روشن و واضح است. در این متن،

خواننده با گونه‌های رمز روبه‌رو نیست، بلکه بیشتر کنایه‌ها از گونه‌ایماست که معنای آن‌ها صریح و خالی از پیچیدگی است:

خود پنجه نشاید کس با دست قضا کردن

حکمی است که در اول دادند سرانجامی

(همان: ۲۶۲)

عاقلی نبود قضا را پنجه درانداختن

یا به صحرای قد اسب تغافل باختن

(همان: ۲۵۱)

۴-۹-۴. تشخیص

خواهیم به عذر بازگشتن

از دیده دوباره آستان بوس

(همان: ۲۱۷)

خون گریه چشم فلک آن زمان که دید

کرده وداع بهر جدایی دو ابن عم

(همان: ۳۰۸)

روی ندیده کس که پیوشد به تن قبای

بر سر ندیده ماه به عالم کلاه را

(همان: ۱۱۳)

۴-۹-۵. تضمین

شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان در خلق آثارشان نه تنها از افکار دینی استفاده می‌کردند، بلکه از زبان دینی قصه‌های قرآنی و احادیث کمک می‌گرفتند تا آثار دینی را در آفرینش‌های ادبی انعکاس دهند. از آنجا که جوزا نیز در سراسر دیوانش، به سرودن مدح حضرت علی^(ع) و پیامبر^(ص) اقدام کرده، به تبع آن از آیات و احادیث، گاه به شکل اشاره و گاه به شکل تضمین، بسیار استفاده کرده است.

- سوره هل اُتی

شاعران که عضو حساس جامعه‌اند، همیشه حوادث مهم تاریخی را در قالب شعر از خود به یادگار گذاشته‌اند. نازل شدن سوره هل اُتی در شأن اهل بیت^(ع) نیز یکی از حوادث مهم تاریخی بوده که توجه شاعران را به خود جلب کرده است.

از نفیر بی‌وفایان گوش دل را پنبه نه
گوش کن یار تو هر شب هل آتی صلابی می‌زند
(همان: ۱۹۳)

– آیه «والشمس والضحاها»

آینه ذات و صفات خدا
معنی والشمس و شه والضحا
(همان: ۶۵)

– حدیث قدسی «لَوْلَا كَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ، وَ لَوْلَا عَلِيٌّ لَمَا خَلَقْتُكَ، وَ لَوْلَا فَاطِمَةُ لَمَا خَلَقْتُكُمْ» (امینی نجفی، ۱۳۸۷، ج ۵: ۴۳۵).

ای ساده‌دلان چو جای در خاک کنید
رخ بر قدم حضرت لولاک کنید
(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۲۹۹)

– حدیث «لَا فَتَى إِلَّا عَلِيٌّ، لَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَارِ» (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۸: ۱۱۰).

در دریای حضرت باری است
گوهر بحر لافتی است علی
(همان: ۱۰)

– «ما على الرسول إلا البلاغ...» (مائده: ۹۹)

نصیحتی است از آزادگان که در هرجا
رسول را نبود بحث در مقام بلاغ
(همان: ۲۲۷)

– حدیث نبوی «مَا عَبْدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ وَ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۲۳).

رسول دین شه مطلق نبی تعریف ذات حق
عرفناک و نا ملحق مقدم بزدی از گویا
(جوزای نطنزی، بی‌تا: ۶)

۶۹-۴. مراعات نظیر

مرا که نیست به هجران قرار و صبر و درنگ
مدام با دل دیوانه عاقلم در جنگ
(همان: ۲۳۰)

دیدنی یزید و خولی و شمر و سنان دون
از تیشه ستم چه در این...* کرد
(همان: ۳۲۵)

زینب شب و اسیری و جور و جفای شمر
بینی که آن صغیره غمش سوگوار کرد
(همان: ۳۱۴)

۷-۹-۴. ایهام

به عالم یک شکر بن بود شیرین
که خورشیدش ندیده روشنایی
(همان: ۲۸۸)

حافظ خود باش اگر سعدی دهری جان من
تا نبینی انفعال اندر حساب التذاذ
(همان: ۲۰۱)

چون منزل گروه اسیران به شام شد
صبح امید زینب سرگشته شام شد
(همان: ۳۱۲)

۸-۹-۴. تنسیق الصفات

صانع و موجود و لایزال و مقدر
منعم و بخشنده و حکیم و توانا
(همان: ۱۱۰)

رشک بهشت و منظر خوبان عالمی
خورشید آسمان و مه هفت کشوری
(همان: ۲۶۱)

۹-۹-۴. ملمع

قَسِيمُ النَّارِ وَالْجَنَّةِ نَصِيرُ الدِّينِ وَالْمَلِئَةُ
که بی مهرش نشاید ره بری بر ملک دین حاشا
(همان: ۴۲)

۱۰-۹-۴. لف و نشر

به مزده می دهم اگر کسی بیاورد خیر
دل و روان و مال و سر ز یار غمگسار من
(همان: ۳۵)

مرا ز کف قرار شد دل و روان و جان من
به راه انتظار شد برفت اختیار من
(همان: ۳۵)

۵. نتیجه‌گیری

ابوتراب بن الحسن الحسینی متخلص به جوزا، از شعرای نامدار دوره قاجار است که در

دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار می‌زیسته و تاکنون معرفی نشده است. دیوان او با نام *مطلع الانوار* به صورت نسخه خطی باقی مانده و به چاپ نرسیده است.

دوره بازگشت ادبی یکی از دوره‌های مهم تاریخ ادبیات ایران است که مدتی نزدیک به ۱۵۰ سال را در بر می‌گیرد. در این دوره، شاعران و نویسندگان از شیوه سراینده‌گان و نویسندگان سبک هندی روی برگرداندند و به روش شاعران و نویسندگان سبک عراقی بازگشتند.

تأثیرپذیری و تقلید در اشعار جوزا گاهی به پیروی از وزن و قافیه شعر شاعر دیگری بوده و گاهی عبارات و ترکیبات به کاررفته در اشعار شاعران پیشین را عیناً در شعر خود به کار برده است. از مطالعه غزلیات وی به خوبی برمی‌آید که او با دیوان حافظ انس داشته و غزلیات خود را به پیروی از او سروده و قصد داشته تا از اشعار او همانند اشعار حافظ فال گرفته شود.

عشق در دیوان جوزا از جنبه عشق حقیقی و عشق مجازی، مورد بررسی قرار می‌گیرد. عشق مجازی در اصل پرتوی از عشق حقیقی و الهی است؛ زیرا زیبایی و حسنی که در جهان است، جلوه‌ای از شاهد ازلی است.

جوزا با وصف شخصیت حضرت علی^(ع) و ذکر دلاوری‌ها و رشادت‌های وی، تصویرپردازی‌های ادبی از این مصادیق داشته و از آن به مثابه آموزه‌های اخلاقی سود جست، به پندآموزی و عبرت‌دهی آن‌ها توجه داشته است.

ساختار *مطلع الانوار* تقریباً دربردارنده تمام مؤلفه‌های بدیع معنوی و بیان است. در زمینه وزن و قافیه ابتکار چندانی ندارد و برحسب ضرورت به مخفف‌سازی کلمات پرداخته و در بعضی موارد اشعار به لحاظ وزنی ایراد دارند. اکثریت آرایه‌های ادبی مانند تضاد، تلمیح، تشبیه، استعاره و... در اشعارش دیده می‌شود، ولی در این اثر مخاطب با حوزه‌های بلاغی خاص مواجه نمی‌شود. همچنین این اثر تقلیدی از شاعران پیشین به‌ویژه حافظ است و بر همین مبنا ذهن مخاطب فرهیخته در انتظار گونه‌های متنوع بلاغی است، لکن با تعمق در

آن، ذهنیت مذکور کمتر محقق می‌شود؛ البته این بدان معنا نیست که جوزا از تمام ممیزه‌های بلاغی صرف‌نظر کرده است.

جوزا از نجوم آگاهی نسبی داشته و مضامینی چون قناعت در زندگی، عاقبت‌اندیشی در امور، دوری از حرص و آز و صدق و راستی را مورد تأکید قرار داده و به کلام خود رنگ و بوی تعلیمی بخشیده است.

پی‌نوشت

* از نسخه‌ی اساس پاک شده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دارالاضواء.
۳. امینی نجفی، عبدالحسین احمد (۱۳۸۷)، *الغدیر*، تهران: بنیاد بعثت.
۴. انوشه، حسن (۱۳۸۳)، *دانشنامه‌ی ادب فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. بهار، محمدتقی (۱۳۷۳)، *سبک‌شناسی*، تهران: امیرکبیر.
۶. تجربه‌کار، نصرت (۱۳۵۰)، *سبک شعر در عصر قاجار*، تهران: مسعود سعد مهر.
۷. جوزای نطنزی، ابوتراب بن الحسن (بی‌تا)، *مطلع الانوار*، نسخه‌ی خطی شماره ۲۳۱۱ کتابخانه ملی.
۸. حق‌شناس، علی محمد (۱۳۷۶)، *آواشناسی (فونتیک)*، تهران: انتشارات نقش جهان.
۹. خاتمی، احمد (۱۳۷۳)، *تاریخ ادبیات ایران در دوره‌ی بازگشت ادبی*، تهران: پایا.
۱۰. خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۶۸)، *فرهنگ سخنوران*، تهران: زوار.

۱۱. دادبه، اصغر (۱۳۸۱)، «بازگشت ادبی»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران: انتشارات مرکز دائرةالمعارف.
۱۲. دهقانیان، عباس (۱۳۸۸)، *تذکره شاعران نطنز از دیرباز تا کنون*، تهران: پرشکوه.
۱۳. راستگو، سید محمد (۱۳۷۶)، *هنر سخن‌آرایی، فن بدیع*، کاشان: انتشارات مرسل.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶)، *موسیقی شعر*، تهران: آگه.
۱۵. شمیسا، سیروس (۱۳۸۱)، *انواع ادبی*، چ ۳، تهران: انتشارات فردوس.
۱۶. شمیم، علی‌اصغر (۱۳۷۴)، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: زریاب.
۱۷. صبور، داریوش (۱۳۷۰)، *آفاق غزل فارسی*، تهران: نشر گفتار.
۱۸. عاطفی، افشین (۱۳۹۰)، *نامه کاشان*، چ ۱، کاشان: همگام با هستی.
۱۹. کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۳)، *زیباشناسی سخن پارسی؛ بدیع*، تهران: نشر مرکز.
۲۰. کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (۲۵۳۶ شاهنشاهی)، *تاریخ کاشان*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۹۲)، *اصول کافی*، تهران: انتشارات سرور.
۲۲. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۳. محمدی آسیابادی، علی (۱۳۸۴)، «ارزش تخلص و کاربرد آن در شعر حافظ»، *پژوهش‌های ادبی*، شماره ۸، ۷۴-۵۱.
۲۴. محمودی بختیاری، بهروز (۱۳۸۹)، «ترکیب‌های نحوی در زبان فارسی»، *مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، شماره ۹۳، ۳۷-۳۲.
۲۵. مقرب‌بی، مصطفی (۱۳۷۲)، *ترکیب در زبان فارسی*، تهران: انتشارات توس.

